

Havaintoja *hän-* ja *he-*pronominien käytöstä suomen murteissa

MATTI VILPPULA

1. Murteet käyttävät *hän-*, *he-*pronominia tunnetusti säästeliäämmin kuin kirjakieli. Oikeastaan vain kahdessa tapausryhmässä – referaatissa ja vähätelyä, yhdentekevyyttä osoittamassa – *hän* ja *he* esiintyvät kaikkialla. Muulloin niiden tilalla useimmissa murteissa on *se*, *ne*.

Yleisimpiä *hän* ja *he* ovat kaakkoismurteissa ja melko yleisiä lounaismurteissa, lounaisissa välimurteissa ja yläsatakuntalaisten murteiden eteläosassa. Hämmäläismurteiden alueesta Sydän-Häme ja savolaismurteiden alueesta Etelä-Savo, Pohjois-Karjala ja Kainuu suosivat *hän-* ja *he-*pronominia muuta aluetta enemmän. Niukimmillaan niiden käyttö onkin Etelä- ja Kaakkois-Hämeessä, Kymenlaaksossa, Pohjois-Savossa ja Keski-Suomessa. Myös Etelä-Pohjanmaa kuuluu köyhiin alueisiin, eivätkä Keski- ja Pohjois-Pohjanmaa ole kovin paljon rikkaampia. Sen sijaan Peräpohjolaan ja varsinkin Länsipohjaan tultaessa *hän-* ja *he-*pronominien käyttö selvästi lisääntyy. Alueittaisiin eroihin vaikuttaa se, esiintyvätkö *hän* ja *he* välittömässä puheessa vai eivät: siellä missä *hän-* ja *he-*pronominien käyttö on runsasta, niitä käytetään myös välittömässä puheessa, siellä taas, missä se on niukinta, välittömän puheen esiintymät puuttuvat tyystin. (Pronominien *hän* ja *he* levikistä myös Toivola-Junttila 1966: 187–188, Makkonen 1967: 11–13.)

Jonkinlaisen kuvan *hän-*, *he-*pronominin yleisyysuhteista voi saada Suomen kielen näytteitä -sarjan (SKN) osien 20–30 sanahakemistoista; niissähän on tiedot kaikista esiintymistä. Näissä yhdessätoista näytteessä, joista kukin sisältää kaksi tuntia litteroitua puhetta, on *hän-*, *he-*pronominia seuraavasti: Moloskovitsa 354, Kurkijoki 168, Hinnerjoki 60, Kerimäki 57, Sotkamo 50, Velkua 48, Alatornio 48, Ikaalinen 36, Alastaro 25, Loppi 10 ja Hollola 1. Luvut ovat tietenkin vain suuntaa antavia: kunkin näytteen asiasisällöstä paljon riippuu, millaisia pronominia kertoja puheessaan käyttää ja millaisissa tehtävissä hän niitä käyttää.

Hän ja *he* eivät ole vain 3. persoonan pronominia vaan niillä on muitakin tehtäviä. Ne esiintyvät muodollisena subjektina tai yleensä epämääräi-

seen persoonaan viittaamassa: *Kyllä se on kaip paikon satanum mutta kyllä hän on ollut täsä paikalla kuivaa* (PunL, Kannisto 1902: 161), Heinämäärä riippui siitä *kuinka hee oli perkannun niit* (niittuja) *vanhaan aikaan, pensaat pois* (Haus, Matti Vilppula 1967–68, MA). Usein niiden tehtävänä näyttää olevan pelkkänä »tyhjänä» elementtinä toimiminen: *Mutta siitä nyt on kysymys että koska häntä aijap paranee entisellensä* (Karv, Vanha kansa muistele s. 238). Niitä käytetään määräisen artikkelin tai vahvistavan partikkelin lailla: *Sillo* (ennen) *rääkätti heit heössi* (= hevosia) *kamälaste* (Hin, Pirkko Holmberg 1973), *Se ol' niih helevetih hyvä suksenkel, jotta hän* (Kiih, R. E. Nirvi 1934). Ne ovat puhuttelusanana vastaamassa pronominia *te* tai *sinä*: *Onks heä lypsänt millo lehmiä?* (Lemi, Aino Soukkio 1975) tai kiertoilmauksena aviopuolisosta puhuttaessa: *Nyt se mei hää taas läks* (Muol, Aatu Virolainen 1974). Laajalti länsimurteissa niillä osoitetaan refleksiivisyyttä, merkitystä 'oma': *Niilläki* (ampiaisilla) *on heijän sääntönsä* (Him, Raimo Jussila 1968–72). *He*-pronomiinilla voidaan viitata myös perheeseen, talonväkeen, jopa niin, että *heidän* on saanut nominatiivin funktion, merkityksen 'heidän perhe, heidän joukko': *Oskari sanò että s_on siinä liki heijää* (= heidän kotiaan) *nys se heöne* (Vam, Eino Lepistö 1939).

Monet niistä lauseista, joissa *hän*, *he* ilmaisee vähättelyä, yhdentekevyyttä, ovat tavalla tai toisella fraasimaisia, jotakin formulaa noudattavia. Tällaisia fraasiutumisen merkkejä ovat lauseen (tai edeltävän päälauseen) kielteisyyttä, lauseen alisteisuus ja alkaminen kysyvällä pronominilla, edeltävän päälauseen *tietää-* tai *muistaa-*verbi (*Enkä minä tiäläk ketä hänessä* [talossa] *ny assuu*. Oriv, Maria Vilkuna 1970), vartalontoistorakenne (*Myym minä se(n), saa hästä sem mitä hästä saa*. Kyl, Kannisto 1902: 151–152) jne. Ehkä juuri fraasiutuminen selittää tyypin laajan levinneisyyden murteissa.

Kun edellä mainitut erikoistapaukset ja referaatti rajataan pois, jäljelle jäävät varsinaiset välittömän puheen esiintymät, ne joissa *hän* ja *he* ovat normaalissa kerronnassa 3. persoonan pronomineina. Ne voivat tällöin viitata joko henkilöihin tai ei-inhimillisiin tarkoitteisiin, esimerkiksi eläimiin. Kiintoisaksi välittömän puheen *hän-* ja *he-*esiintymät tekee se, että ne eivät missään ole yksinomaisia vaan vaihtelevat *se-* ja *ne-*esiintymien kanssa. Onko vaihtelu sattumanvaraista vai noudattaako se joitakin sääntöjä? Miksi esimerkiksi seuraavassa näytteessä samaan henkilöön viittaa milloin *se*, milloin *hän*?

- (1) Siel ol kupparilloi ja verelaskijii siel Kannakseel ja hierojii. Siel ol mieshieroja, sokkee. *Se* mänetti, kivvii ku ampuit ni, siin mänetti silmää (= silmänsä) ja *se* käi sit hieromiskoulu. Ja *se* hiero nii hyväst jot varpahatkii hiero kaik, *se* mies. *Se* ol nii hyvä hieroja.

Ja *häne* poikaa (= poikansa) taluttel *siitä* siit mihi männiit. Ja *hää* ol sokkee ja *hää* ties kaik kuka miss_eli, ne paikat. *Se* ol jo ikämies ku

Havaintoja *hän-* ja *he-*pronominien käytöstä suomen murteissa

se tul sokijaaks. *Hää* muist ne paikat kaik jo, sillo ku näki. Mei sivuitse ja (= myös) ku män ni sano ai (= aina) jot »täss_on se Sirkiä ellää täs talos» ja... »Nikkaist (= Nikkaset) ellää tuos» ja »Rokka ellää tuos» ja... *Hänel* ol nii hyvä muisti.

(UusVI, Länsi-Kannaksen murrekirja s. 41)

2. Seuraavaan luetteloon on koottu seikkoja, jotka leimaavat hyvin monia välittömän puheen *hän-*, *he-*lauseita ja jotka siis näyttäisivät voivan laukaista *hän-*, *he-*pronominin käytön. Luettelo ei ole eikä voi olla tyhjentävä vastaus *hän* ~ *se* -vaihtelun probleemaan, koska se kuitenkin jättää osan esimerkeistä ulkopuolelleen. Parhaiten se kattaa välittömän puheen läntiset esiintymät – siis lähinnä lounaismurteiden, lounaisten välimurteiden, yläsatakuntalaisten murteiden eteläosan ja hämäläismurteiden länsilaidan esimerkit – ja itäisistä esiintymistä kaakkoismurteiden länsiosan. Sitä vastoin itäkannakselaisia ja inkeriläisiä esimerkkejä se kattaa huonommin. Tämä johtuu siitä, että *hän* ja *he* ovat kaakkoismurteissa jo varsinaisia 3. persoonan pronomineja (Makkonen 1967: 153) ja niiden käyttö on sen takia moninaisempaa kuin muualla, missä varsinaisina 3. persoonan pronomineina ovat *se* ja *ne*.

Aineistonani ovat olleet lähinnä SKN-sarjan osat 1–30 ja Kotiseudun murrekirjoja -sarjan osat 1–10 ja niissä ne esiintymät, joihin sanahakemistoissa on viitattu. Tilan puutteen takia olen joutunut karsimaan näyte-esimerkkien määrää niin, että niitä kutakin tapausryhmää valaisemassa on enintään pari. SKN-sarjan esimerkkien transkription olen karkeistanut Suomen murteiden sanakirjan (SMS) karkeistusperiaatteiden mukaisesti.

a) Silloin kun puheena olevia on useampi kuin yksi, puhuja selvyysyistä viittaa heihin eri pronomineilla. Tärkeimpänä pitämäänsä hän viittaa pronominilla *hän* (vrt. Saukkonen 1967: 290, Hakulinen 1988: 62–63):

- (2) Meil_o olluk kaks vuotta ain_ikäero sit näi(1) meil, siskoksil see sisko kon Ketüs_o ni *se* täytti talvel, seittämänkymment ja, ja see, se nuaremp sisko tual Velkuamaas ni, ni *se* o sit taas *hänest* ni vanhemp pari, ei ko nuaremp pari vuotta mää olèn kaikke vanhemp_ollu.
(Vel, SKN 27 s. 41)

b) Puhuja käyttää *hän-*pronominia sellaisesta, joka nauttii arvonantoa, kunnioitusta tai joka on puhujalle läheinen (vrt. Virtaranta 1967: 91, Eväs-oja 1976: 27, Mielikäinen 1982: 282). Kyseeseen tulevat esimerkiksi Jumala, lähisukulainen, pappi, opettaja, lääkäri, muu tärkeä henkilö, samoin eläin, jota kohtaan puhuja tuntee sympatiaa. Näytteessä (3) keskustellaan kuuluisasta perinteentaitajasta Annastuuna Korkeemäestä.

- (3) – Tarjosko *se* mittään, kun siä kävi?
– Kyllä, kyllä *hän*, kyllä *hän*, kyllä *hän* tarjos ja. Ja siihen aikaan ninkun kaikista nin, nin semmosista nim marjoistakin niv vähemmäks

se oli kon... mittään valmisteltiin mutta, mutta *hällä* oli kyllä semmosta... että *hän*... *hän* semmosta marjamehua, semmosta kyllä tarjos. Kyllä minä monta kerttaa, monta kerttaa *hältä* saij ja...
(Tyrvään murrekirja s. 123)

c) Kohteliaisuuden osoituksena voidaan pitää sitäkin, että läsnä olevaan kolmanteen henkilöön viitataan *hän*-sanalla (ks. Yli-Vakkuri 1986: 111–112). Läsnäolija tosin voi olla muukin kuin henkilö. Muistan Vihdistä tilanteen, jolloin haastateltavani kesken puheensa toisella puolen huonetta pauhaavaa radiota tarkoittaen tokaisi: »Hän elää hänen omaa elämäänsä vaa.»

d) Omistusta ilmaistaessa puheena olevasta käytetään (genetiivi- tai adesiivimuotoista) pronominia *hän*. Edellä (s. 391) olleen Uudenkirkon esimerkin (1) ensimmäisessä ja viimeisessä *hän*-esiintymässä on kyse juuri tästä. Samaa sukua on pronominin *he* käyttö perheeseen viittaamassa (s. 390).

e) Kun puhuja kertoo tapahtumasta, jossa hän itse on ollut mukana, hän viittaa muihin mukana olleisiin *hän*-, *he*-pronominilla (vrt. Eväsoja 1976: 42). Usein juuri silloin, kun tekstiin ilmestyy pronomini *minä* tai *me*, puheena olevaan viittaava *se*, *ne* vaihtuu *hän*-, *he*-pronominiksi.

- (4) Inkermaalta (= Inkerinmaalta) tul nii pal (= niin paljon) punikkiloi tännepuolele jot *ne* sit möivät... kaikkii möivät, kaikkii möivät. Kel mitä vaa itseltää irtahuis ni kaik möivät, vaatteekii päältä. *Niil* ol sormuksii ja kelloloi ja... ihmist ostiit *niilt* ja. Ei myö ostettu mittää. Annettii *höile* potattii ja... Ei ostettu *höilt* mittää ja... *Ne* olliit aika kurjaas olos. Sinelii (= manttelinsa) ja niepelii (= huonekalunsa) möivät kaik päält ja pöksyt jalastaa ja...
(UusVI, Länsi-Kannaksen murrekirja s. 34)

Vastaavasti *hän* vaihtuu *se*-sanaksi, kun puheena oleva siirtyy puhujan kokemuspiirin ulkopuolelle, muiden kokemuspiiriin:

- (5) Sik ko *hän* [mieheni] sairaalal lähti niin, mää sano »jätäk sää nys sis sormukses kotiok» ko *hä* meni ja, *se* oli sanõnu et hänen on nim paha ollaksens kum mää sormuksev vaarein kotioj jättämään ettei... Ja, mää sanoin_ettem mää sitä vaatin muk ku kysyiv vaa.
(ATar, SKN 25 s. 6)

Se oli sanõnu -lauseen *se* on siis tulkittava niin, että puheena oleva oli valettanut paha mieltään jollekulle muulle kuin puhujalle, vaimolleen.

f) Toisinaan puhuja joutuu kiinnittämään kuulijan huomion johonkin seikkaan, muistuttamaan siitä ja tähdentämään sitä. Tällaisissa tähdennyslauseissa hän käyttää puheena olevaan viitatessaan *hän*-pronominia:

Havaintoja *hän*- ja *he*-pronominien käytöstä suomen murteissa

- (6) *Se* on... *se* on nir raaka elävä kylä kusiainen. *Se* mennee kärkeen suuhunkij ja... *Ne* ei vaan sovellu yhresä olleen sitten että... Kylä kusiaispesäkän ei sekän säilyj jos ninkun kärmeerraaronki heittää pessään nin kylä se häviää *se* pesä. Muttem minä sitä tiäs sannoos sitte että... *ne* mennee vaan toiseem paikkaan, ei siinä sillä (= silti) *heitillek* kualemaa tu. Em minä kumminkan sitä o huamannu että *ne* olis kualup pessään. Mutta *ne* jättää sem pesän sitte, ja muutetaam muallepäin.

(Tyrvään murrekirja s. 104)

- (7) – Mites *se* [seppä] näki siel pajassaa?
– Siin ol suur ikkuna, tuollane ikkuna.
– Mut jos *se* oli siel myöhempää ja talvel?
– Talvel ol tuli. Talvell_ol tuli, pimijäl. No ei *se* pimijäl paljo siel oltkaa. Päiväl *hää* siel olkii enemmite. Siel pit olla tuli, pimijäl. Jos ol pimnee ilmakii ni sillo ol tuli. Karpittilamppu (= karbidilamppu) ol.

(UusVI, Länsi-Kannaksen murrekirja s. 44)

Tähdentävä tehtävä *hän*-pronominilla on myös lausetyypissä, joka alkaa puheena olevan ensi maininnalla, esittelyllä, ja jatkuu *hän*-pronominilla:

- (8) Ja pappavainaki ni *hää* ol simmone, *hää* toi hevosenki talvel tuppa ja kenkit, ku ol kylm sitt_ulko – – .

(Pern, Suomen kansa muistelee s. 23)

Tämä käyttötapa, joka on hyvin tyypillinen kaakkoismurteille (Makkonen 1967: 155) mutta joka kyllä tunnetaan länsimurteistakin, muistuttaa aiemmin (s. 390) puheena ollutta *Sillo rääkätti heit heössi* -tapausta. Siinähan *hän* esiintyy määräisen artikkelin luonteisesti.

g) Tähdennyslauseita lähellä ovat lauseet, joissa puhuja selittää tai perustelee tarkemmin jotakin kohtaa. Perustelu ei useinkaan vie esityksen juonta eteenpäin mutta on välttämätön sen ymmärtämiseksi. Esimerkin (9) *että*-lauseen tehtävänä on selittää, miksi kaskipuiden oli annettava kuivaa vuosi.

- (9) Silälaila stä kaalettiiv vaan sitte että, että *ne* puuk kaalettiin sittej ja *ne* pantiin niir riti ritiä (= riviin) sittet tällälaila näin että, että tyvet aina yhtäällep päij ja *ne* pantiir riviin sitte. Ja kun *ne* niinku tänä vuanna kaalettiin sitten ni, *ne* annettiiv vuasi kuivaas siinä että *he* hyvim palo, ni.

(Viljakkalan murrekirja s. 80)

Esimerkin (10) *kun*-lause taas täsmentää, millaisesta kuorman tekemisestä oli kyse:

- (10) *Se* oli ilosta kulkua ku... minä kerran Tyrväänkylääm menin, myllyj ja, minä menin sinne aika pian kyllä ja pääsin sinne, pikkuhämysä, myllyllyj ja. Semmonev Virta, joka oli tästä Kankaampäästä, myllysä silloj ja, *se* teki kuarmaansas sillon sittes siä, ku *ha*... vei

pusseja sitä myären ku *han* jauhoks sai, rekkeensä. Ja *se* sano sitte ett_»et sää kylä äkkiä saakkam myllyä tääl_»että »täälä om paljo tunkua (= tungosta)».

(Tyrvään murrekirja s. 114)

Satakuntalaismurteissa *hän, he* kuuluu nimenomaan sivulauseisiin. Leila Toivola-Junttilan laskelmien mukaan (1966: 16) Ylä-Satakunnassa peräti 69,8 % välittömän puheen *hän-, he-*esiintymistä on sivulause-esiintymiä. Vaikka esimerkit (9) ja (10) tätä laskelmaa tukevatkin, silti olisi väärin väittää, että sivulause aiheuttaa niissä pronominin *hän, he* käytön. Syynä on lauseiden selittävä luonne; ne ovat puhujan selityksiä, perusteluja tai tarkennuksia. Toki on olemassa sivulauseita, jotka sisältävät *hän-, he-*pronominin vaikka eivät selitäkään tai perustelekaan mitään. Niille on etsittävä muuta ratkaisua. Yhtenä vaihtoehtona kannattaa ottaa huomioon se, että *hän-, he-*pronominin käyttö on satakuntalaismurteissa osittain fraasiutunut. Se näkyy siinä, että hyvin monet *hän-, he-*lauseista ovat (temporaalisia) *kun-*lauseita, jotka noudattavat kaavaa *kun + pronomini + objekti (adverbiaali) + predikaatti*. Pronomini on suhteellisen painoton; *hän* esiintyy takavokaalisen (usein myös etuvokaalisen) sanan edellä asussa *han*. Kaiken lisäksi lausetyyppi on kotiutunut sananparsiin, esimerkiksi »Tulin tännekin kattoon, sano Mettäläv vaari ku har ruumaam putos», »Ei tää tekis pahaa papillekkan, sano lukkari, ku hän selkäänsäs sai», »Ohav vähä huupeempaa, sano pappilam piika, ku ham pässiä halas» (Suoni, Suomen kansa muistelee s. 104). Tosin näissäkin esimerkeissä *kun-*lause on tulkittavissa sananparren esittäjän kommentiksi: hän tarkentaa tilanteen, jossa puheena oleva on lausahduksensa esittänyt.

h) Kun puhuja on epävarma asian todenperäisyydestä tai hän joutuu esittämään otaksuman tai arvelun, hän viittaa puheena olevaan pronomiinilla *hän, he*:

(11) Ei *siint* (koivusta) muuta saant sit ko vaa sellasta polttopuuta ko *se* ol jo lahokii, mänt jo (lahoksi) sielt sisäst jo mut, mahalaa *se* juoks kovast siit. Liek *hää* ko *se* ol siel pello kolkaas (= kulmassa) noin ikkää justii ja sellases voimakkaises paikaas — liek *hää* sem puolee (= sentähden) nii paljo antant sitä mahalaa.

(UusVI, Länsi-Kannaksen murrekirja s. 60–61)

(12) — — *ne_on* [talon väki] mennyj jo pakkoo' että *se_o'* aotijona ollus *se*, talo *se* Kiviniemi. Kun *ne* tulleet ne vihovenäläeset. Ja *nehän* [vihovenäläiset] on siihen [taloon] sittä yöpyneet ja, kuinka lies suuri saki ollukkaah *heitä*, pirttiin nukkumaan ja, yksi vahtiin heitetty.

(Suomussalmen murrekirja s. 185)

i) *Se-, ne-*pronomini vaihtuu pronominiksi *hän, he* huudahduksenomaisis-

Havainnot *hän-* ja *he-*pronominien käytöstä suomen murteissa

sa ilmauksissa, esimerkiksi kun puhuja hämmästelee, ihmettelee, päivittelee jotakin. SKN:n Vihdin murretta -vihossa on jakso, jossa kerrotaan käärmeistä. Puhuja viittaa jakson aikana käärmeisiin *se-* tai *ne-*pronominilla 38 kertaa. Keskellä jaksoa on kuitenkin lause, jossa hän käyttää käärmeistä pronominia *he*. *He*-käytön laukaisee juuri huudahduksenomainen ilmaus.

- (13) – Mahtaakohan ne [käärmeet], osaa uira?
– Mää en siit ti- osas sanoo sihem mitää. Mut tiätyst *nee* osaa kun täs, suallakin on täs or rannaskin nin ninkun keväisinkin ni, aika paljo vettä niis suarannois, kun vesi nousee ni. Ku *heis* sinnenkim menneet on et *nees* siäl yksin olla voi.
(Viht, SKN 5 s. 13)

Samasta syystä kuolemajärveläinen kertoja vaihtaa *se*-pronominin *hän*-pronominiksi esimerkissä

- (14) Ko mie mäni ja (= myös) sillo sit välirauha aikaa sinne (Seivästön kylään) ni, mie katsoi ko ne siel... katsoit sinne yöaikaan sinne Inkeri puolele ja ko siel valoheittäjät ja siel – jyräjät iha yhtä päätä, jot »mite tähä nyt käyvää rakentammaa siit!» Mut ne sannoit jot kui moni jot: »Ei se ennää ryssä lähe mihikää», jot »ei *se* uskalla lähte.» No mitäs *hää* pelkäis! Eihä *hää* mitä pelänt.
(Kuol, Länsi-Kannaksen murrekirja s. 79)

j) Monet aineistoni esimerkeistä eivät ole ongelmallisia niinkään siksi, että *hän-*, *he-*esiintymää ei voi selittää, vaan siksi, että selitysvaihtoehtoja on useita. On kyse nyanssien tulkinnasta, ja tämä juuri tekee ratkaisun vaikeaksi. Paperilla oleva teksti ei välitä ilmeitä, eleitä, äänenpainoja eikä -sävyjä; puhujan kulttuuritaustakin saattaa olla tulkitsijalle vieras. Voiko esimerkiksi seuraavan esimerkin *hän*-lausetta pitää vähättelynä, vaikka sillä onkin vähättelevien lauseiden formula? Eikö kyseessä ole pikemminkin huudahdus tai pelkkä tokaisu? Vai onko se sekoitus kaikista kolmesta?

- (15) Ei sitä nyt vielä monta vuotta ook kum meilä ei ool lammasta ollu on vielä nyttiin niitä villoja, mitä niistä lampaista van ei oot tullut tehtyy *heistä* mittää' eikä vietyy.
(Ker, SKN 29 s. 28)

Joskus on syytä ottaa huomioon sekin mahdollisuus, että kyseessä ei olekaan välitön puhe vaan referaatti. Referaattihan voi olla paitsi puheen myös ajatusten, tunteiden, sielunliikkeiden tms. välittämistä kuulijalle. Se, esittääkö puhuja puhuessaan itseään vai jotakuta muuta, on monesti arvailujen varassa:

- (16) *Se* oli sit semmone se [markkinoilta ostamani] varsa ko mää *se* toi, ko *se* kolmevuatias oli ja, mustalaisil oli mont hevost. No *se* ikävöitti tual tallis ko *se* yksi oli ja, mu täyty me (= mennä) toisee pilttoosee tehr peti ja nukkuu siäl ni *se* nukku ja (= myös), yösee, sillai, maa-

nantait vastaa yä. Mää lähri markkinoil mä ajatteli: em mää tom-most pir ko mu täytyy tallis ol hevose viäres ja. Ja voi jessus sentää!

– No eikö *se* sit lainka nukkunu?

– Sik ko mää oli siäl ni *se*, *se* oli rauhalline sit. *Häm* pani maat ja nukku ko määki oli siäl. Mut *häne* oli ikävä.

(Porin murrekirja s. 49)

Esimerkin (16) *hän*-jakso on tulkittavissa ainakin kolmella eri tavalla: Ky-seessä on tähdennys. Kertoja toistaa samat asiat, jotka jo edellä (edellisessä kappaleessa ja edellisessä virkkeessä) on sanonut. Haastattelijan kysymys tavallaan provosoi hänet tähän. On myös ajateltavissa, että kertoja ei enää tarkastelekaan kuvattavaansa nykyhetkestä ja kuulijan näkökulmasta vaan ikään kuin elää tapahtumat uudelleen ja kertoo niistä niiden keskeltä käsin (vrt. kohta e). Kolmas vaihtoehto – joka ei ole kovin kaukana edellisestä – on eläytymisesitys (Ikola 1961: 269) eli ajatus- tai tajunnanreferaatti (Hakulinen 1988: 59), asioiden välittäminen kuvattavan tajunnan ja havainnon läpi.

(17) – Vieläkö siihe aekaa, joutu kukkaan käymään, rippikoulua, pitempää aikaan ku yhen, vuuen?

– No käyttihää *ne niillä* ku ol' òekeeh huonoja oppilaita jotta ei, *hyö*, *hyö* niitä uskaltanneet heitteen *ne* vielä, ottivat uuen kerran ne koulittavaksee.

(Ker, SKN 29 s. 9)

Tässäkin esimerkissä (17) selitysvaihtoehtoja on nähdäkseni kolme: selvyys-syyt vaativat käyttämään oppilaista ja opettajista eri pronominia, *he*-lause on huudahduksen luonteinen tai *he*-lause referoi opettajien ajatuksia. Pidän viimeistä vaihtoehtoa todennäköisimpänä.

3. Pauli Saukkonen on esittänyt (1967: 286–292), että pronominin (*hän* ~ *se*) valinta riippuu perimmältään siitä, kuuluuko puheena oleva puhujan vai puhuteltavan havaintopiiriin. Kun puhuja esimerkiksi referoi toisen henkilön sanoja tai ajatuksia, hän kertoo asiasta, joka nimenomaan on hänen omassa havaintopiirissään. Pronominina on tällöin *hän*. Samoin *hän*-pronominin käyttö välinpitämättömyyttä osoittavissa ilmauksissa selittyy Saukkosen mukaan (mts. 288) niin, että on kyse juuri puhujan havaintopiiriin kuuluvasta asiasta, hänen omasta asennoitumisestaan ja suhtautumisestaan.

Välittömän puheen *hän*-, *he*-pronominin esiintymisedellytyksiä koskeva luetteloni sopii hyvin Saukkosen teoriaan. Kun puhuja osoittaa kunnioitusta jotakuta kohtaan (b, c), kun hän useasta puheena olevasta valitsee jonkun muita tärkeämmäksi (a) tai kun hän vihjaa jonkin asian tärkeyteen muistutamalla siitä tai tähdentämällä sitä (f), hän välittää kannanottonsa tai suhtautumistapansa. Kun hän selittää tai perustelee jotakin (g), hän samalla tar-

joaa oman käsityksensä ja tulkintansa. Esittäessään arvelun (h) hän paljastaa varovaisuutensa tai tietojensa rajallisuuden. Hämmästellessään, päivitellessään jotakin (i) hän väläyttää emotionaalisen asennoitumisensa puheena olevaa kohtaan. Selvää on, että kun puhuja kertoo tapahtumasta, jossa itse on ollut mukana (e, j 16), kyseessä on nimenomaan puhujan oman havaintopiirin asia.

4. Sivulla 390 mainitsemieni esimerkkien joukossa oli myös esimerkkejä *hän*-pronominin partikkelinomaisesta käytöstä. Joukosta puuttui kuitenkin kaikkein tavanomaisin käyttötapa, nimittäin liitepartikkeli *-han*, *-hän*. Vaikka kielitaju ei enää yhdistäkään *-han*-partikkelia *hän*-pronomiiniin, on kiistatonta että partikkeli on pronominista syntynyt (esim. Hakulinen 1979: 88, 235–236). Se näkyy siinäkin, että joskus on lähes mahdoton sanoa, kumpi on kyseessä:

- (18) – Minkämoinen se oli se Annastiinan pirtti?
– No se, se oli... olisko *han* ollu – – kaks metriä seittemänkymmentä senttiä levee, ja kolme ja puali metriä pitkä – mutta isompi ei se ollut millään ehrolla.
(Tyrvään murrekirja s. 119)

Hän-pronominilla ja *-han*-partikkelilla on muutakin yhteistä. Jos katsoo SMS:n *-han*-artikkelia ja vertaa sitä edellä esittämiini *hän-*, *he*-pronominin esiintymisedellytyksiin, ei voi olla panematta merkille yhdennäköisyyttä niiden välillä. Voisi melkein sanoa, että jokainen niistä seitsemästä päätehtävästä, jotka sanakirja *-han*-partikkelille esittää, on jollakin tavoin luonteenomainen myös niille lauseille, joihin välittömän puheen *hän* ja *he* tapaavat murteissa hakeutua.

Han-liitepartikkelia käytetään SMS:n mukaan murteissa

- muistuttamassa edellä sanotusta, paraikaa havaittavissa olevasta, yleisesti tunnetusta tai sellaisesta, jonka puhuja olettaa (tai näyttölee olettavansa) olevan kuulijalle tuttu: *No, ei se Pietilä sen, kummemp olt ko, toisetkaa kylät mutta, sielhä myö, sielhä myö kasvoimmo*. Sku
- ilmaisemassa odotuksenmukaisuutta, edellä sanotusta luonnostaan seuraavaa, perustelua tai selitystä edellä sanotulle: *Niihin (riihivaatteisiin) otti se oma riiheh hajuns etteihän niillä ois voinu mihinkää muuaks mänä*. VirL
- ilmaisemassa myöntöä, lieventämässä sanotun tai sanottavan ehdottomuutta, jyrkkyyttä: *Ku hiljoo aĵĵoo nii kyntööhä sillä (vältillä) vähä kivisempöökii*. Hir
- ilmaisemassa arvelua tai epäilyä jonkin paikkansapitävyydestä: *Se kuoli vissiij jo että sootiinkohan kylyvöjakeet tehtyä*. KanP

- muuntamassa lausetta huudahdukseksi tai huudahduksen luonteiseksi: *Jopaa nyt tulit! Ver*
- ilmaisemassa vähättelyä, yhdentekevyyttä: *Höpisöö mitähäh höpisöö. Töy*
- vastaamassa korosteista painotusta tai muuta tähdennyskeinoja: *Oho-
raa ja kauraa ja hernettäkihän ne piti! HaaV*

Näiden tehtävien lisäksi *-han*-artikkelin yleisessä osassa mainitaan pari muuta tehtävää, nimittäin esityksen rytmittäminen ja »tyhjänä» elementtinä toimiminen. (*Han*-liitepartikkelin tehtävistä myös Hakulinen 1976.)

Tehtävistä ensimmäinen vastaa *hän-*, *he*-pronominin tapaa viitata johonkin aikaisemmin mainittuun tai paraikaa havaittavissa olevaan. Pronomini toimii samalla muistuttajana. Perustelua, selitystä, arvelua, huudahdusta ja vähättelyä ilmaisevat lauseet ovat – kuten olemme nähneet – myös välittömän puheen *hän-*, *he*-pronominin esiintymisympäristöä. Samoin ilmauksen tähdentäjän osa kuuluu sen tehtäviin. *Siinä häntä vaan on eletty* -tyyppisissä lauseissa pronominin voi sanoa olevan »tyhjänä» elementtinä, ehkäpä esityksen rytmittäjänäkin. Rytmittäjänä *hän*-sanaa voisi pitää myös sellaisessa esimerkissä kuin »Tulin tännekkii kattoon, sano Mettäläv vaari ku har ruumaam putos» (ks. s. 394); siinähän pronomini ei ymmärrettävyyden kannalta ole välttämätön. Ainoa liitepartikkelin tehtävistä, jolla ei näyttäisi olevan suoranaista vastinetta pronominiikäytössä, on myöntöön, sanonnan jyrkkyyden lieventämiseen liittyvä. Sillekin on kuitenkin osoitettavissa vertauskohtia. Arvelun sisältävissä *hän-*, *he*-lauseissa jyrkkyyden lieventäminen näkyy niin, että puhuja ei uskalla tai halua esittää varmana sanottavaansa. Vielä paremmin esimerkeiksi sopivat ne vähättelyä, yhdentekevyyttä osoittavien lauseiden ryhmään kuuluvat lauseet, jotka väljentävät edellä sanotun alaa, esimerkiksi *Katajapensaan nokkaan niitä* (pestyjä vaatteita) *pantiij ja minkä heittiä ripustettiin* (Urj, Leena Sarvas 1972). Puhuja siis tahtoo lisätä, että muitakin pyykin ripustuspaikkoja kuin katajapensaat toki oli.

5. Vaikka *hän-*, *he*-pronominin tehtävä on ennen muuta anaforinen, taaksepäin viittaava, sillä on tämän päätehtävän lisäksi muitakin funktioita. Murteenpuhujalla merkitsee *hän-*, *he*-pronominilla ne välittömän puheen lauseet, joissa hän siirtyy selostajasta osallistujaksi. Osallistuminen voi olla joko fyysistä mukana oloa tai sitä, että puhuja reagoi puheena olevaan osoittamalla kohteliaisuutta, välinpitämättömyyttä, ihmettelyä tai epäilyä. Puhuja voi myös osoittaa puheena olevan tärkeäksi muistuttamalla siitä, tähdentämällä sitä tai perustelemalla, täsmentämällä sen jotakin puolta. *Hän-*, *he*-pronominilla on päätehtävänsä lisäksi siis eräänlainen puheen sävyttäjän rooli. Pal-

Havaintoja *hän*- ja *he*-pronominien käytöstä suomen murteissa

jolti sama rooli on siirtynyt *hän*-pronominin perillisen, *-han*-liitepartikkelin esitettäväksi.

LÄHTEET

- EVÄSOJA, HANNELE 1976: *Hän*- ja *se*-pronominin käyttö Kaustisen murteessa. Pro gradu -työ. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- HAKULINEN, AULI 1976: Liitepartikkelin *-han/-hän* syntaksia ja pragmatiikkaa. — Suomen kielen generatiivista lauseoppia 2. Meddelanden från Stiftelsens för Åbo Akademi forskningsinstitut 7 s. 1–60. Turku.
- 1988: Miten nainen liikkuu Veijo Meren romaaneissa. — Isosuinen nainen. Toimittanut Lea Laitinen. S. 56–70. Hki.
- HAKULINEN, LAURI 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys. 4., korjattu ja lisätty painos. Keuruu.
- IKOLA, OSMO 1961: Das Referat in der Finnischen Sprache. Syntaktisch-stilistische Untersuchungen. Suomalaisen Tiedeakatemian toimituksia B 121. Hki.
- MAKKONEN, MAIJA 1967: Havaintoja *hän*-pronominin käytöstä suomen itämurteissa. Laudaturtutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- MIELIKÄINEN, AILA 1982: Nykypuhesuomen alueellista taustaa. — Virittäjä 86 s. 277–294.
- SAUKKONEN, PAULI 1967: Persoonapronominien *hän* : *se*, *he* : *ne* distinktiivii oppositio. — Virittäjä 71 s. 286–292.
- SMS = Suomen murteiden sanakirja. 2. osa. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Hki 1988.
- TOIVOLA-JUNTILA, LEILA 1966: Havaintoja *hän*-pronominin käytöstä suomen länsimurteissa. Pro gradu -työ. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- VIRTARANTA, PERTTI 1967: F. E. Sillanpään puhetta. Keuruu.
- YLI-VAKKURI, VALMA 1986: Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö. — Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28. Turku.

Aineslähteet:

- Eskola, Paula 1987: Porin murrekirja. Vammala.
- Järvikoski, Olli 1986: Velkuan murretta. SKN 27. Helsinki.
- Kannisto, Artturi 1902: Lauseopillisia havaintoja läntisen etelä-Hämeen kielimurteesta. Suomi III: 20. Helsinki.
- MA = Muoto-opin arkiston kokoelmat.
- Rekunen, Jorma 1985: Alastaron murretta. SKN 25. Helsinki.
- Räisänen, Alpo 1986: Suomussalmen murrekirja. Mänttä.
- SKN = Suomen kielen näytteitä.
- Suomen murteiden sanakirjan kokoelmat.
- Vilppula, Matti 1979: Vihdin murretta. SKN 5. Helsinki.
- Virtaranta, Pertti 1982: Länsi-Kannaksen murrekirja. Vammala.
- 1964: Suomen kansa muistelee. Porvoo.
- 1976: Tyrvään murrekirja. Vammala.
- 1947: Vanha kansa muistelee. Helsinki.
- 1983: Viljakkalan murrekirja. Vammala.
- Yli-Luukko, Eeva — Yli-Paavola, Jaakko 1987: Kerimäen murretta. SKN 29. Helsinki.

On the use of the 3rd person pronouns in Finnish dialects

MATTI VILPPULA

In Finnish dialects the 3rd person pronouns *hän* 'he, she' and *he* 'they' are usually replaced by the demonstrative pronouns *se* 'it' and *ne* 'they, those'. *Hän* and *he* are used in all dialects only in reported speech or thought (*Se sano että kyllä häm pian tulee* 'He said that yes he would soon come'), or when the style expresses indifference, unconcern (*Myym minä sen, saa hästä sem mitä hästä saa* 'I'll sell it, whatever I get for it').

Primarily in the south-eastern and south-western dialects, however, the use of *hän* and *he* is more widespread: the pronoun also occurs in direct speech, alongside *se*, *ne*. The speaker can thus sometimes refer to a given referent with *hän* and sometimes with *se*. It seems at first sight that there is nothing systematic in this alternation. The article discusses the various reasons why a speaker might all of a sudden switch from *se* to *hän*. The data suggest that *hän* is used particularly when:

- a) there is more than one referent in the discourse, and the speaker wishes to use different pronouns to refer to them for reasons of clarity;
- b) the referent has high status;
- c) the speaker refers (in the speech situation) to a third person present in the situation;
- d) the pronoun (in the genitive or adessive case) expresses possession;
- e) the speaker is talking about an

event in which he himself has participated: in this case he uses *hän* or *he* to refer to other participants;

f) the speaker has to remind someone of something, to emphasize it;

g) the speaker is explaining, arguing something;

h) the speaker is uncertain, presents only a conjecture;

i) the speaker is surprised, wonders at something, exclaims.

There are also cases (j) which are ambiguous and could be classified under more than one of the above types. And there is also the possibility that the context is not direct speech after all but reported speech.

The Finnish clitic particle *-han*, *-hän* derives from the pronoun *hän*. According to the Dictionary of Finnish Dialects, the main function of this particle is to link the utterance or thought to its background, to a wider context. Just like the pronoun *hän*, then, it refers to something previously mentioned, part of the previous discourse. Other functions of the particle are to change the tone of a clause and to stress a phrase or word. The particle can for instance make a clause into a justification, an explanation, a supposition, a doubt, an exclamation, a belittling or emphatic comment. The particle *-hän* and the pronoun *hän* are thus used in dialects in very similar kinds of clauses and with similar functions.